

2.पर्यटन विकासाचे निर्धारक/घटक

प्रास्ताविक

पर्यटन क्षमतेचे मूल्यमापन म्हणजेच पर्यटनावर परिणाम करणारे काजल होय एखाद्या पर्यटनमतेचे म्हणजे विकास होत असताना कोणकोणते घटक कारणीभूत ठरतात हे या अनुर्यगाने पाहणे गरजेचे असते, पर्यटन ही क्रिया मानवी मनाला उत्साह निर्माण करणे या अनुबया आहे त्यामुळे पर्यटन स्थळांचा विकास होत असताना तो बहुधा निसर्गाच्या सान्निध्यातच घडून येत असल्याचा दिसतो, पर्यटन स्थळांची किंबहुना पर्यटनाची क्षमता विकसित नहालत नसताना त्यावर सर्वात जास्त परिणाम हा तेथील भौगोलिक परिस्थितीचा होत असतो. एखाद्या प्रवेशाला उत्तम प्रकारची भौगोलिक पार्श्वभूमी लाभलेली असेल तर त्या ठिकाणी सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचा विकास होत असतो, त्यामुळे पर्यटनाच्या क्षमतेचे मूल्यमापन करत असताना भौगोलिक घटक, सामाजिक घटक, सांस्कृतिक घटक, आर्थिक घटक, ऐतिहासिक घटक, धार्मिक घटक आणि राजकीय घटक महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसते.

पर्यटन स्थळाचे स्थान

एखादे पर्यटन स्थळ पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर कोणत्या प्रदेशात आहे त्यावर त्याची भौगोलिक परिस्थिती निर्धारित असते. हे स्थान सांगत असताना दोन प्रकारे स्थान दर्शविण्याच्या पद्धती आहेत.

1.सापेक्ष स्थान : एखाद्या ठिकाणाचे आपण दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणाशी संबंध जोडून जे स्थान दर्शवित असतो, त्याला 'सापेक्ष स्थान' असे म्हणतात.

उदाहरणार्थ, भारताचे जगातील स्थान सांगत असताना आपण म्हणतो, भारत हा दक्षिण आशियाई देश आहे किंवा पुण्याचे स्थान सांगत असताना आपण सांगतो, महाराष्ट्रातील पश्चिम भागात मुंबईपासून पूर्वेस 150 कि.मी. अंतरावर पुणे आहे. आपण आपल्या घराचा पत्ता ज्या प्रकारे कथन करतो त्या प्रकारे एखाद्या ठिकाणाविषयी माहिती सांगणे म्हणजेच 'सापेक्ष स्थान' होय.

2.निरपेक्ष गणिती स्थान: निरपेक्ष स्थानाला 'गणिती स्थान' अ मरणतात. जे स्थान दर्शवित असताना आपण अक्षांश आणि रेखांशाचा उपयोग करून स्थान दर्शविण्याच्या पद्धतीस 'गणिती स्थान' असे म्हणतात. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर अक्षवृत्ते आणि रेखावृत्ताची मांडणी ही स्थाने लक्षात घेण्याकरिताच केलेली आहे.

एखाद्या ठिकाणाला असलेले अक्षांश आणि रेखांश दुसऱ्या कोणत्याच ठिकाणाला असू शकत नाही. अलीकडील काळात गुगल मॅपच्या साहाय्याने लोक आपला पत्ता सांगतात; हा प्रकार गणिती स्थान दर्शविण्याच्या संदर्भातलाच आहे. उदा., पुणे शहराचे गणिती स्थान सांगत असताना 18°31'17" उत्तर

अक्षांश आणि 73°51'32" पूर्व रेखांश या प्रकारे एखाद्या ठिकाणाची माहिती घेणे हे अतिशय सोपे आणि बिनचूक असते.

एखाद्या पर्यटन स्थळाचे स्थान कोणत्या प्रदेशात आहे यावर त्या पर्यटन स्थळाची . नैसर्गिक रचना अवलंबून असते, नकाशाविषयी ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींना किंवा रु. जुजबी भौगोलिक ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींना याची लगेचच कल्पना येते. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सात खंडे आहेत आणि या सात खंडात व बेटांच्या भागावर मिळून 195 देश नो यापैकी नुसते खंडाचे नाव जरी घेतले ना विसरतीचा अंदाज येतो. कारण प्रत्येक खंडातील भौगोलिक व हवामानदर्शक रचना की न परित प्रकारची आहे. काही खंडांचा विस्तार हा अधिक आहे. ज्या खंडाचा दक्षिणो नरे को विस्तार अधिक आहे त्यांच्या हवामानाच्या बाबतीत प्रचंड विविधता आढळते. या विविधतेचा -. परिणाम भौगोलिक पर्यायाने सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांवरही झाल्याचे दिसून येते.

उदाहरणार्थ, युरोप हा समशीतोष्ण हवामानाच्या प्रदेशातील खंड आहे. उत्तर अमेरिका के खंडाचा विस्तार हा विषुववृत्तापासून उत्तर ध्रुवापर्यंत आहे. त्यामुळे एखाद्या प्रदेशाचे स्थान जगाच्या पाठीवर कोठे आहे यावरून तेथील अनेक बाबींची कल्पना येण्यास मदत होत असते. याशिवाय समुद्रसन्निध्य, पर्वत उतार, पर्वत पायथे यांसारख्या घटकांचाही परिणाम पर्यटन स्थळावर होत असल्याचे दिसते.

प्राकृतिक घटक

PHYSICAL DETERMINANTS

प्रास्ताविक

प्राकृतिक घटकामध्ये आपण भू-उठाव/भूपृष्ठ, हवामान व जंगले यांचा अभ्यास करणार आहोत.

1.भू-उठाव/भूपृष्ठ (RELIEF)

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर पृथ्वीनिर्मितीनंतर सर्वात बेथम खंड आणि महासागर यांची निर्मिती झ त्यामुळे त्यांना 'प्रथम श्रेणीची भूरूपे' असे म्हणतात. त्यानंतर अंतर्गत हाते नीचा परिणाम होऊन पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उंचसखलपणा निर्माण झाला. - यामुळे पर्व पठारे आणि मैदाने यांची निर्मिती झाली; याला 'द्वितीय श्रेणीची भूरूपे' असे म्हणतात. बाह्य कारकांच्या कार्यामुळे तसेच भूपृष्ठीय हालचालींचा एकत्रित परिणाम होऊन क्या, घळ्या, कडे, धबधबे यांसारख्या अनेक भूरूपांची निर्मिती झाली; यांना 'तृतीय श्रेणीतील भूरूपे' असे म्हणतात. या सर्व प्रकारच्या भूरूपांचा परिणाम पर्यटनावर होत असल्याचे दिसते. ही भूरूपे पाहण्याकरिता मानवाकडून प्रवास केला जातो. बऱ्याचदा या प्रकारचे स्थलमाहात्म्ये असल्यामुळेच पर्यटन स्थळांचा विकास होत असल्याचे दिसते. उदाहरणार्थ, नद्यांच्या संगमावर अनेक मंदिरे पाहावयास मिळतात. या धार्मिक ठिकाणास लाखो पर्यटक भेटी देत असतात.

1.पर्वत (Mountain):

पर्वतीय प्रवेश पर्यटनाच्या दृष्टीने पर्वणीच असते. पर्वत हा इतर प्रदेशांच्या मानाः उंच प्रवेश असतो.

पर्वतांचे प्रामुख्याने चार प्रमुख प्रकार पडतात :

- वलीय पर्वत/वली पर्वत (हिमालय, रॉकी, अँडीज, आल्प्स);
- भंशात्मक पर्वत
- ज्वालामुखी पर्वत
- अवशिष्ट पर्वत.

‘पर्वत’ ही संकल्पना प्रदेशानुसार बदलत असल्याचे दिसते. एखाद्या प्रदेशा समुद्रसपाटीपासूनची असलेली उंची लक्षात घेऊन पर्वतीय प्रदेश निश्चित केले जातात उद्याहरणार्थ, भारतात समुद्रसपाटीपासून सर्वाधिक उंची असलेले विकाण के 2 हे शिक 8,611 मीटर उंच आहे. त्यामुळे भारतात साधारण 400 मीटर उंचीपर्यंतचा प्रदेश मैवार 400 ते 1,200 मीटर उंचीपर्यंतचा प्रवेश पठार तर 1,200 पेक्षा अधिक उंची असलेल्या प्रदेशाला ‘पर्वतीय प्रदेश’ असे संबोधतात.

एखाद्या प्रदेशात जास्तीतजास्त उंची असलेले ठिकाण जर 1,100 मी. उंचीचे असे तर या संकल्पना बदलतात. अशा वेळी 200 मी. पर्यंत मैदान तर 700 मी. उंचीच पुढील प्रवेशास ‘पर्वतीय प्रदेश’ असे संबोधण्यात येईल.

पर्वताचे पुढील प्रकार पडतात : -

1.वलीय पर्वत/वली पर्वत/घडी पर्वत : जगातील बहुतेक मोठ्या पर्वतश्रेणीचं उत्पत्ती वलीकरणाच्या वा घड्या पडण्याच्या प्रक्रियेतून झालेली आहे. उत्तर अमेरिकेतील अँप्लेशिअन, युरोपातील आल्प्स व आशियातील हिमालय ही गिरिजनमुळे निर्माण झालेल्या

वलीय पर्वताची उत्तम उदाहरणे आहेत.

- ठोकळ्याचे/गट पर्वत: प्रस्तरभंगामुळे खडकांचे गट खाली-वर सरकून त्या झालेल्या पर्वतांना ‘ठोकळ्याचे पर्वत’ असे म्हणतात. कॅलिफोर्नियातील सिएरा नेव्हाडच पर्वतरांगा 650 कि.मी. लांबीच्या आणि 80 ते 120 कि.मी. रुंदीच्या विभाग कळ्यापासू निर्माण झालेल्या आहेत. आफ्रिका व आशिया मायनर येथील खचदन व त्यांचे दोन्ही काठावरचे डोंगर, युरोपातील हाइन नदीची खचदरी आणि ब्लॅक फॉरेस्ट व व्होजेस हे डोंगर प्रसिद्ध आहेत.
- घुमटाकार पर्वत : भूकवचाच्या हालचालीमुळे जमिनीला विभाग न होत वरच्या बाजूने बाक घेऊन किंवा स्तरित खडकाच्या थरात खालून शिलारस घुसून ते क घुमटाच्या आकाराच्या स्वरूपात उंचावले जातात. कालांतराने क्षरणाने माथ्यावर आच्छादनाचे खडक झिजून आतले गाभ्याचे अग्निज खडक डोंगरमाथ्याच्या रूपात उघो पडतात. उत्तर अमेरिकेत दक्षिण यूटामधील हेन्नी पर्वत, दक्षिण डकोटातील ब्लॅक हिल्ल घुमटाच्या आकाराचे आहेत.

- ज्वालामुखी पर्वत : पृथ्वीच्या कवचात काही कि.मी. खोलीवर तयार झालेल्या शिलारसाला भूपृष्ठावर येऊन संचयनाने या पर्वताची निर्मिती होते; त्यांनाच 'ज्वालामुखी' असे म्हणतातील. कालिमन फुलियामा, पर्वत काग्बा, आफ्रिकेतील किलिमांजारो, मेक्सिकोतील पारीकुटीन, हवाई या बेटावरील माउनालोआ इत्यादी ज्वालामुखी पर्वत प्रसिद्ध आहेत.
- अवशिष्ट पर्वत : कोणत्याही उंचावलेल्या पठारी प्रदेशाचे कालांतराने अरण होऊन डोंगराळ प्रदेशात रूपांतर होते; यांना 'अवशिष्ट पर्वत' असे म्हणतात. अवशिष्ट पर्वतांच्या प्रदेशात बहुतेक पर्वताचे माथे जवळजवळ सारख्याच उंचीचे असतात. भारतातील विंध्य, सातपुडा, सहयाद्री, पश्चिम घाट, पूर्व घाट इत्यादी डोंगररांगा या अवशिष्ट पर्वताचेच प्रकार आहेत.
- सागरांतर्गत पर्वतश्रेणी : सागरतळावरही कित्येक जागी खऱ्या अर्थाने पर्वत म्हणता येतील. अशा पर्वतांच्या रांगा आढळल्या आहेत. यांपैकी अटलांटिक महासागरातील दक्षिणोत्तर दिशेने गेलेली जवळजवळ सलग अशी मध्य अटलांटिक पर्वतश्रेणी ही सर्वात मोठी जलमग्न पर्वतरांग आहे. सुमारे 16,000 कि.मी. लांब आणि 788 कि.मी. रुंद असलेली ही पर्वतरांग आइसलँडपासून सुरू होऊन थेट अंटार्क्टिकापर्यंत पोहोचते. या पर्वतरांगेतील बहुतेक शिखरे पाण्याखाली एक किंवा अधिक कि.मी. खोलीवर असून काही तुरळक शिखरे पाण्यावर बेटांच्या स्वरूपात डोकावतात. यांपैकी सर्वात मोठे शिखर पीकू आल्टो हे समुद्रसपाटीपासून 2,284 मीटर उंच असून त्याच्या पायथा पाण्याखाली 6,000 मी. खोल आहे. अनेक हौशी पर्यटक या जलमग्न पर्वतरांगाच्या परिसरामध्ये भ्रमंती करत असतात.

जगातील काही महत्त्वाच्या पर्वतरांगा : अलास्का रांगा, रॉकी, कोस्टल रेंज, अँप्लेशियन, अँडीज, अँटलास, पिरिनीज, अपेनाइन, आल्प्स, अँग्रॉस, एल्बर्झ, उरल, हिंदुकुश, काराकोरम, हिमालय, कुनलून, तिेशान, अल्ताई, व्हर्कोयान्स्क, इंडोनेशिया.

पर्वतीय प्रदेश हे मानवाला कायमच खुणावत आले आहेत. अगदी प्राचीन काळापासून पर्वतीय देशांना अनन्यसाधारण महत्त्व राहिलेले आहे. जगातील सातही खंडांमध्ये सर्वात असलेली ठिकाणे पादाक्रांत करणारे हौसी गिर्यारोहक आपणास आज दिसतात. सातहीातील सर्वोच्च शिखरे ज्यास 'सेव्हन सुमित' असे म्हणतात.

ही पर्वत शिखरे अनेक हौशी गिर्यारोहकांनी पादाक्रांत केलेली आहेत. सर्वात प्रथम रिचर्ड बास या अमेरिकन गिर्यारोहकाने सन 1985 मध्ये ही सर्व शिखरे सर करण्याचा विक्रम केलेला आहे. पर्वतीय प्रदेशातील हवामान हे बहुधा थंड असते. कारण पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उंचीनुसार तापमान घटत जाताना दिसते. त्यामुळे बहुतेक सर्व थंड हवेची ठिकाणे ही आपणास पर्वतीय प्रदेशातच पाहावयास मिळतात. भारतातील अगस्थीमलाई, अनाईमलाई, कार्दमम, धौलधार, पूर्व घाट, जैतिया, नागतिब्बा, पत्कोई, विंध्य पर्वत, झास्कर, हिमालय, पूर्वांचल, पश्चिम घाट, सहयाद्री, काराकोरम, पारसनाथ हिल्स, सातपुडा, गारो, खासी, नागा, अरवली, निलगिरी, शिवालिक या महत्त्वाच्या पर्वतरांगा आहेत. या पर्वतरांगांमध्ये कांचनजंगा (8,586 मी.), नंदादेवी (7,816 मी.), कामेट (7,756 मी.) यांचा समावेश होतो. या पर्वतरांगांमध्ये पर्यटकांना पाहण्यासाठी विविध थंड हवेची ठिकाणे, वनस्पती, प्राणिसंपदा

विपुल प्रमाणात आहेत. या पर्वतराजींच्या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या औषधी वनस्पती पाहावयास मिळतात. एकूणच काय, या पर्वतीय प्रदेशातील सृष्टिसौंदर्य हे अतुलनीय असते. त्यामुळे या पर्वतीय प्रदेशांना असंख्य पर्यटक भेटी देत असतात.

2.पठारी प्रदेश (Plateau Region):

साधारणपणे पर्वतीय प्रदेशापेक्षा कमी उंचीच्या किंवा उंचावरील मैदानी प्रदेशाला 'पठारी प्रदेश' असे म्हणतात, भारतामध्ये समुद्रसपाटीपासून 600 ते 1,200 मीटर दरम्यान उंची असणाऱ्या प्रदेशाला 'पठारी प्रदेश' असे म्हणतात.

आणि काही पठारी प्रदेश हे जास्त उंचीच्या प्रदेशातही आढळतात. उदा., तिबेटचे प बोलिव्हियाचे पठार. ही दोन्ही पठारे 3,000 मी. उंचीपेक्षा अधिक उंचीवर आहेत. जगातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 33 टक्के प्रदेश पठारी प्रदेशांनी व्यापलेला आहे. पठारी प्रदेशांचा माथ्याकडील भाग विस्तीर्ण आणि सपाट असतो.

पठाराची निर्मिती भूगर्भीय हालचालींमध्ये एखादा भाग वर उंचावला जाऊन किंवा खाली खचण्यामुळे, ज्वालामुखीच्या उद्रेकाच्या वेळी शिलारसाचे संचयन होऊन तसेच पर्वत निर्माणकारी हालचालींमध्ये पर्वताच्या लगतचा प्रदेश अधिक न उंचावल्यामुळे होताना दिसते

पठारी प्रदेशांचे स्थानानुसार पुढील प्रकार पडतात :

हालचालीमुळे या पठाराची निर्मिती होते. उंच पर्वतरांगांनी ही पठारे वेढल्यामुळे पठाराची उंची अधिक असते. अना, चीनमधील 4.00 मी. असो, व या काम पावतात. त्यामध्ये तिय शारी वोग-हो, यागत्सी, मेकाश व साल्विन या सुधांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे अपुत्रा हार आणि अमेरिकेतील सॉल्ट लेक पठार ही दोन्ही पठारे याच गटात मायाको बॉ

1.महाद्वीपीय पठार : या प्रकारच्या पठारांचा विस्तार अधिक असतो, एखाद्या खंडाचा बराचसा भाग या पठारांनी व्यापलेला असतो; म्हणून त्यांना 'महाद्वीपीय पठारा खंडातात. समुद्रसपाटीपासून या पठाराची सरासरी उंची 700 मीटरच्या दरम्यान असते. यामध्ये भारतातील दख्खनचे पठार, थायलंडमधील कोरातचे (खोरात/Khorat) पठार, बांगलादेशातील शानचे पठार, आफ्रिकेचे पठार व अरबस्तानचे पठार या गटात मोडतात.

2.पर्वतपदीय पठार : पर्वतरांगांच्या पायथ्याच्या प्रदेशात आढळणाऱ्या पठारांना 'पर्वतपदीय पठारे' असे म्हणतात, पर्वतरांगांची निर्मिती होत असताना प्रादेशिक उत्पादन होऊन या पठाराची निर्मिती झालेली असते. या पठारामध्ये अमेरिकेतील अॅप्लेशियनचे पठार, पिडमॉॅटचे पठार, कोलोरेडोचे पठार आणि दक्षिण अमेरिकेतील पॅटागोनियाचे पठार ही महत्त्वाची पठारे आहेत.

याशिवाय पठारांचे समुद्रतटीय पठारे, हिमनदीच्या घर्षण कार्यामुळे निर्माण झालेली पठारे ग्रीनलंड आणि अंटार्क्टिकाच्या प्रदेशात आढळतात. हिमनदीच्या संचयन कार्यामुळे निर्माण झालेली पठारे ही वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. सायबेरियातील अंगारा पठार हे या प्रकारचे पठार आहे. वाऱ्याच्या संचयन कार्यामुळे निर्माण झालेल्या पठारांमध्ये चीनमधील लोएसचे पठार, अमेरिकेतील कोलोरॅडोचे पठार ही पठारेही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

जगामध्ये तिबेटचे पठार, मंगोलियाचे पठार, आशिया मायनरचे पठार, अरेबियाचे पठार, युनानचे पठार, ऑस्ट्रेलियाचे पठार, मादागास्करचे पठार, ब्राझीलचे पठार, बोलिव्हियाचे पठार, अलास्काचे पठार, कोलंबियाचे पठार, दख्खनचे पठार अशी विविध पठारे विविध मानाच्या प्रदेशात असल्याने सृष्टिसौंदर्याने नटलेली आहेत. अनेक अभ्यासक या पठारां भेटी देत असतात. त्याचप्रमाणे भारतात दख्खनच्या पठाराबरोबर छोटा नागपूरचे पठार, रांचीचे पठार, हजारीबागचे पठार आणि कोडर्माचे पठार ही पठारे महत्त्वाची आहेत.

पठारी प्रदेशातील हवामान आणि भौगोलिक रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असते. पठारी प्रदेशात नद्यांनी अपक्षरण कार्यामुळे निर्माण केलेले अनेक भूआकार पाहावयास मिळतात. पठारी प्रदेशात जमिनीची सुपीकता असल्याने कृषिव्यवसाय केंद्रित झालेले असतात. अनेक पठारावर लोह, हिरे, सोने, तांबे यांच्या खाणी आढळतात. पठारी प्रदेशातील अनेक

वैशिष्ट्ये अभ्यासयोग्य असतात. त्यामुळे अनेक पर्यटक पठारी प्रदेशांना भेटी देत असतात. पठारी प्रदेशांमध्ये मानवी जीवन स्थिर असल्यामुळे मोब आहेत. या शहरांनाही हजारो पर्यटक भेटी देत असतात

3.मैदाने (Plains) :

सामान्यतः सखल सपाट व विस्तीर्ण अशा भूप्रदेशास 'मैदाने' असे म्हणतात. समुद्रसपाटीपासून सुमारे 200 मीटरपर्यंत उंचीच्या प्रवेशास 'मैदाने' असे म्हणतात,

परंतु काही मैदाने यापेक्षा अधिक उंचीवरही आहेत. उदा., अमेरिकेतील रॉकी पर्वत व मिसिसिपी नदी या दरम्यानच्या 'सेंट प्लेन्स' या मैदानाची उंची 1,500 मी. पेक्षाही जास्त आहे, मैदानी प्रदेशाचा सर्वसाधारण उतार हा अतिशय सौम्य असतो. सर्व मैदाने सारखीच असली तरी निर्मितीनुसार त्यांचे प्रकार होतात. त्यामध्ये संचयन कार्यामुळे निर्माण झालेली मैदाने, अपक्षरण किंवा झिजेमुळे निर्माण झालेली मैदाने आणि किनारपट्टीची मैदाने हे प्रमुख प्रकार आहेत,

1.संचयनामुळे निर्माण झालेली मैदाने: संचयनामुळे निर्माण झालेल्या मैदानाचे गाळाची मैदाने, हिमस्तरजन्य मैदाने, वायुजन्य अथवा लोएस मैदाने, सरोजन्य मैदाने असे उपप्रकार आहेत.

अ)गाळाची मैदाने : डोंगराळ प्रदेशातून नद्यांनी आणि प्रवाहांनी वाहून आणलेला गाळ साचून गाळाची मैदाने निर्माण होतात. भारतात अशा मैदानांना 'भाबर' म्हणतात, हिमालयाच्या पायथ्याचे मैदान, अमेरिकेच्या रॉकी पर्वताच्या पश्चिमेस ग्रेट बेसीन, पुराने वाहून आलेला गाळ साचून तयार झालेली

मैदाने यामध्ये गंगा-यमुना नद्यांचा मैदानी प्रदेश, चीनच्या व्हाँग-हो नदीचा मैदानी प्रदेश, नद्यांच्या कार्यामुळे निर्माण होणारे

त्रिभुज प्रदेश, गंगा (सुंदरबन), सिंधू, व्हंग हो, यांगत्सी, सिक्यांग, मेकाँग, इरावती, नाईल,

कांगो, अॅमेझॉन, प्लेट, मरे डार्लिंग, मिसिसिपी, तैग्रीस, युफ्राटिस, पो इत्यादी

अनेक नद्यांच्या खोऱ्यात निर्माण झालेली आहेत. हे प्रदेश अत्यंत दाट लोकवस्तीचे आहेत.

अनेक पर्यटक या मैदानांना भेटी देत असतात.

ब) हिमस्तरजन्य मैदाने : हिमनदीच्या संचयन कार्यामुळे या मैदानाची निर्मिती होते. इंग्लंडच्या उत्तर पेनाइन मूरलँडमध्ये व अमेरिकेच्या न्यू इंग्लंड राज्यात या प्रकारची मैदाने आढळतात. हिमनदीने वाहून आणलेल्या हिमोढामुळे ही वैशिष्ट्यपूर्ण मैदाने तयार झालेली आहेत. या मैदानावर खडे, वाळू व माती यांची थरांवर-घर असतात. तसेच बप्प वितळून तेथे पाण्याने भरून गेलेले हिमगर्त दिसून येतात. हे प्रदेश शेतीच्या दृष्टीने निरुपये असले तरी सृष्टिसौंदर्याने नटलेले असतात. अनेक पर्यटक या मैदानांना भेटी देतात.

क) वायुजन्य/लोएस मैदाने वाळवंटी प्रदेशातील बारीक कणांची माती वाऱ्याबरोबर उडून जाते आणि दुसऱ्या प्रदेशात साचून मैदान निर्माण होते; अशा मैदानास 'वायुजन्य' अथवा 'लोएस मैदाने' म्हणतात. या मैदानातील माती अतिशय सुपीक व सच्छिद्र असते. वायव्य चीनमधील लोएस मैदाने सुप्रसिद्ध आहेत. रशिया, तुर्कस्तान व अमेरिकेतील मिसिसिपीचे खोरे तसेच स्टेप प्रदेशातील लोएस मैदाने आढळून येतात. या मैदानी प्रदेशातून वाहणाऱ्या नद्यांनी खोल व वैशिष्ट्यपूर्ण घळ्यांची निर्मिती केली आहे. अनेक अभ्यासू व हौशी पर्यटक या लोएस मैदानाला भेटी देतात.

ड) सरोवरजन्य मैदाने जमिनीच्या खोलगट भागात पाणी साचून लहान-मोठी सरोवरे बनतात. सरोवराला एखादी नदी येऊन मिळत असेल तर ती मिळताच तिचा वेग नाहीसा होऊन तिने आणलेला गाळ सरोवराच्या तळावर साचू लागतो. कालांतराने त्या गाळाने सरोवर भरून तेथे मैदान निर्माण होते, या मैदानाला 'सरोवरजन्य मैदाने' असे म्हणतात. वायव्य युरोप, कॅनडा व अमेरिकेतील मोठ्या सरोवराभोवतीच्या प्रदेशात अशी सरोवरे विखुरलेली दिसतात. अमेरिकेतील रेड नदीचे खोरे म्हणजे प्राचीन 'अगास्सीझ' नावाचे सरोवर होते; ते, आता गव्हाच्या उत्पादनाचे मोठे क्षेत्र बनले आहे. भारतातील काश्मीर खोरे हे सरोवरजन्य मैदानाचे चांगले उदाहरण आहे.

2. अपक्षरणामुळे/झिजेमुळे निर्माण झालेली मैदाने वाहत्या पाण्याच्या विदारण व क्षरण या क्रियांमुळे ही मैदाने निर्माण होतात. वाहते पाणी, सरकता बर्फ, भूमिगत पाणी व वारा या बाह्य कारकांमुळे या मैदानाची निर्मिती होते. नदी आपले खनन कार्य आपल्या आधारतळापर्यंत करते आणि शेवटी जो सपाट मैदानी प्रदेश असतो, त्याला 'समतलप्राय मैदान' असे म्हणतात. भारतातील अरवली पर्वताचा प्रदेश मिसिसिपीच्या खोऱ्याचा वरचा भाग, अॅमेझॉनच्या खोऱ्याचा काही भाग, इंग्लंडच्या पूर्वेकडील प्रदेश, रशियाची मध्यवर्ती मैदाने नद्यांच्या क्षरण कार्यामुळे निर्माण झालेली आहेत.

चुनखडीच्या प्रदेशात भूमिगत जलामुळे निर्माण होणाऱ्या मैदानांना 'कास्ट मैदाने' असे म्हणतात. या प्रदेशात गुहा, विवरे, नैसर्गिक कमानांची यांची निर्मिती होते, ते पाहण्याजोगे असते. हिमनदीच्या खनन कार्यामुळेही भूपृष्ठ खरवडले जाऊन मैदाने तयार होतात. उत्तर अमेरिकेचा उत्तर भाग आणि युरेशियाचा वायव्य भाग ही या प्रकारची मैदाने होत. कॅनडातील लॉरेन्शिया मैदान आणि स्वीडन व फिनलंड येथील मैदाने या प्रकारची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. वाऱ्याच्या खननामुळे जी मैदाने तयार होतात त्या प्रदेशात घासून गुळगुळीत झालेले खडक पाहावयास मिळतात. कधी-कधी खडकांना अतिशय विचित्र आकार प्राप्त होतात; पर्यटकांच्या दृष्टीने ही पर्वणीच असते.

3. किनारपट्टीची मैदाने सागरी लाटांच्या अपक्षरण व संचयन कार्यामुळे तसेच नद्यांनी वाहून आणलेल्या घटक पदार्थांचे सागर किनारपट्टीच्या प्रदेशात संचयन झाल्याने जी मैदाने तयार होतात, त्या मैदानांना 'किनारपट्टीची मैदाने' असे म्हणतात. जगातील सर्वात मोठमोठ्या मैदानांची निर्मिती या प्रकारे झालेली आहे. सायबेरियाच्या उत्तर व पश्चिम भागातील मैदानी प्रदेश हा जगातील सर्वात मोठा मैदानी प्रदेश आहे. त्याची कमाल रुंदी 2,000 कि.मी. पर्यंत आहे तर क्षेत्रफळ 3,500,000 km² आहे. अटलांटिक आणि पॅसिफिक महासागराच्या किनारपट्टीच्या प्रदेशात या प्रकारचे अनेक मैदानी प्रदेश आहेत.

भारतातील कोकण किनारपट्टी आणि पूर्व किनारपट्टी हे प्रदेश या प्रकारातील आहेत. मैदानी प्रदेशातील मानवी जीवन हे सुखकर असते. सुपीक गाळाची जमीन असल्याने व पाणी मुबलक असल्यामुळे शेतीव्यवसाय चांगल्या रीतीने विकसित होतो. रहदारीचे प्रमाण मावते आणि त्यामुळे लोकसंख्येची घनता वाढीस लागते. बहुतांशी सर्व प्राचीन मानवी संस्कृतीचा विकास संकोची घनता मैदानी प्रदेशातच झालेला आहे. हे प्राचीन तसेच आधुनिक काळातील हे। खोया आधोगिकीकरण, कारखानदारी, मानवी संस्कृती पाहण्यासाठी अनेक पर्यटक भेटी देत असतात.

भारतातील गंगा-सिंधूचे मैदान हे जगातील विस्तीर्ण मैदानांपैकी एक आहे. या मैदानामध्ये लोकसभा में मेवानधिक आढळते. याशिवाय राजस्थानचे मैदान पश्चिमेकडील वैराण प्रदेश आहे. या प्रदेशातील मरुस्थळ (Desert) हे पर्यटकांचे आकर्षण केंद्र आहे. कच्छ, काठेवाड आणि गुजरातचे मैदान हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण मैदान आहे.

पश्चिम किनारपट्टीची अरुंद मैदाने ही गुजरातमधील सुरतपासून थेट कन्याकुमारीपर्यंत सधावीच्या पश्चिमेस 1,500 कि.मी. लांबीची आणि 10 ते 25 कि.मी. रुंदीची आहेत, तिचे कोकण किनारपट्टी, कर्नाटक किनारपट्टी व केरळ किनारपट्टी असे तीन ठळक भाग पडतात, या किनारपट्टीवर नैर्ऋत्य मोसमी पाऊस पडतो. या प्रदेशातील हवामान आणि सृष्टिसौंदर्यामुळे देशातील व विदेशातील हजारो पर्यटक भेटी देत असतात. कोकण, गोवा व केरळ येथील अनेक पर्यटन स्थळे पाहण्याजोगी आहेत.

भारतातील पूर्व किनारपट्टी बरीचशी रुंद आहे. तमिळनाडूमध्ये पूर्व किनाऱ्याला 'पायनघाट' असे म्हणतात, वाळूच्या टेकड्या, खाजण आणि बॅकवॉटर (नदीच्या काठावर साचलेले संघ पाणी) येथील हाउस-बोटीद्वारे चालणारे पर्यटन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

4.सागरी किनारे/चौपाट्या (Beaches):

सागरी लाटांबरोबर वाहत जाणारे पदार्थ सागरकिनार्याच्या उथळ भागात निक्षेपित होतात. त्यापासून ज्या भूआकाराची निर्मिती होते, त्यास 'पुळण/बीच' असे म्हणतात. पुळण/बीच हे प्रामुख्याने खडकांचे लहान-मोठ्या आकाराचे तुकडे, गारगोट्या, शंख-शिंपल्यांचे तुकडे यापासून बनलेले असते. किनारपट्टीच्या प्रदेशात लाटांबरोबर वाहून येणाऱ्या पदार्थांच्या प्रमाणावर पुळणाचा आकार अवलंबून असतो. पुळणाचा आकार अंतर्वक्र असतो, पुळणाच्या परिसरात जमिनीच्या भागावर वाळूच्या टेकड्या आढळतात.

पुळण कोणत्या भागात निर्माण होते आणि त्याचा आकार कशा प्रकारचा आहे यानुसार पुळणाचे पुढील प्रकार पडतात :

अ)लघु पुळण : जे पुळण आकाराने आणि विस्ताराने लहान असते, अशा पुळणांना 'लघू पुळण' असे म्हणतात.

ब) अग्रखाडी पुळण उपसागरीय परिसरात किंवा आखाताच्या परिसरात ज्या पुळणाची निर्मिती होते, त्यास 'अग्रखाडी पुळण' असे म्हणतात.

क)अर्धचंद्राकार पुळण : आखात किंवा उपसागराच्या किनाऱ्याजवळ विस्तृत अर्धचंद्राकार पुळणाची निर्मिती होते, त्यास 'अर्धचंद्राकार पुळण' असे म्हणतात

पुळणे ही पर्यटनाच्या दृष्टीने पर्वणी समजली जाते, समुद्रकिनार्यावरील हवामान हे उबदार आणि उष्ण असते, त्यामुळे हिवाळा ऋतूमध्ये अनेक पर्यटक सागरकिनार्यांना भेटी देतात. अलीकडील काळात सागरकिनारी पर्यटन व्यापक झालेले आहे. सागरकिनार्यावरील पुळणावर विविध प्रकारचे खेळ खेळणे, समुद्रस्नान करणे, बीचवरील पाण्यामध्ये स्कुबा ड्रायव्हिंग करणे तसेच सौरस्नान करणे या प्रकारच्या क्रिया पर्यटकांकडून बीचवर केल्या जातात.

भारतातील कोकण किनारपट्टी, गोवा, केरळ, तमिळनाडू, ओडिशा या प्रदेशांमध्ये मोठमोठी पुळणे आढळून येतात.

गोव्यातील कोलवा बीच व कलंगुट बीच प्रसिद्ध आहे.

कोकण किनारपट्टीवरील वैगुर्ला, मुरुड, दिवेआगार, काशिद, अलिबाग, मुंबई येथील बीचस प्रसिद्ध आहेत.

भारतातील चेन्नईच्या किनाऱ्यावरील मरीना बीच भारतातील सर्वात मोठा बीच असून त्याची लांबी 13 कि.मी. आहे.

यूएसए येथील पाम बीच, मेक्सिकोच्या आखाताजवळ 'मियामी बीच' जगप्रसिद्ध आहे.

ब्राझीलमधील प्राईओ-डी-कॅसिनो हा जगातील सर्वात मोठा बीच असून त्याची लांबी सुमारे 220 कि.मी. एवढी आहे

5.प्रवाळ-द्वीपे (Coral Island) :

पृथ्वीवरील पृष्ठ कटिबंधात साधारणपणे 20 ते 30 अक्षांशच्या दरम्यान प्रवाळ-द्वीपे आढळतात, मृत प्रवाळ-कीटकांच्या संचयनातून प्रवाळ द्वीपे निर्माण होतात, प्रवाळ-कीटक मृत पावल्यानंतर आपल्या शरीरातून एक चिकट द्रव बाहेर पडतो, असे मृत पावलेले प्रवाळ कीटक एकमेकांना चिकटून प्रवाळ द्वीपांची निर्मिती होते. प्रवाळ-कीटक मेल्यावर त्यांच्या सांगाड्याचे समुद्रतळावर संचयन होते. त्यात चुन्याचे प्रमाण जास्त असते. उष्ण कटिबंधातील सागरी भागात या प्रकारची असंख्य द्वीपे आढळतात, उदा., क्रिसमस, साल्मन, मालदीव इत्यादी. ज्या ठिकाणी हालचाली झालेल्या आहेत अशाच भागात प्रवाळ-खडक पाण्याच्या बाहेर सुमारे तीन ते साडेतीन मीटर वर येतात. जिवंत प्रवाळ-कीटकांची पाण्याच्या बाहेर कधीच वाढ होऊ शकत नाही. प्रवाळ बेटे ही फक्त प्रवाळ-कीटकांच्या अवशिष्ट भागापासून बनलेली नसतात तर त्यात काही प्रमाणात इतर प्राण्यांच्या अवशिष्ट भागाचाही समावेश झालेला आढळून येतो.

प्रवाळ-खडकाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे : (अ) अनुतट प्रवाळ खडक (ब) परातट प्रवाळ खडक (क) वलयाकार प्रवाळ खडक.

प्रवाळ-द्वीपांमुळे पर्यटन विकसित होते. उदा., ऑस्ट्रेलियाच्या पूर्व किनारपट्टीला असलेली प्रवाळ-द्वीपे. यांना भेटी देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या अधिक असते.

6.सागरी बेटे (Marine):सागराच्या पाण्याच्या पृष्ठभागावर आलेल्या भूभागाला 'बेटे' असे म्हणतात. समुद्र व महासागरात अधूनमधून लहान-मोठी बेटे निर्माण झालेली आहेत. ही बेटे निसर्गसौंदर्याने नटलेली असतात. त्यामुळे पर्यटक या बेटाकडे आकर्षित होतात. हिंदी महासागरातील मोर्सेस बेटे, पॅसिफिक महासागरातील हवाई बेटे ही पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण बनलेली आहेत. खऱ्या अर्थाने आधुनिक पर्यटनाची सुरुवात कॅरेबियन बेटे म्हणजेच वेस्ट इंडीजच्या बेटांपासून झालेली आहे. बेटांवर ती निसर्गसौंदर्य व चोहो बाजूने पाण्याने वेढलेला भाग असल्याने पर्यटक अशा बेटाकडे आकर्षित होतात. यातूनच पर्यटन विकसित झालेले आहे.

7.नद्यांची उगमस्थाने (Origin of Rivers) :

मानवी जीवनामध्ये नद्यांना प्रचंड महत्त्व आहे. स्थानिक प्रदेशातून वाहणारी नदी म्हणजे त्या प्रदेशातील जीवनदायिनी असते. नद्यांचे उगम ज्या प्रदेशात होतात ते प्रदेश अति पर्जन्याचे अथवा हिमाच्छादित व डोंगराळ प्रदेश असतात. नद्या प्रामुख्याने पर्वतीय प्रदेशात उगम पावतात. नदीची निर्मिती एखाद्या ओहळातून किंवा झऱ्यातून होत असते. नद्यांच्या उगमाविषयी मानवी मनामध्ये प्रचंड कुतूहल असते. मैदानी प्रदेशात नद्या दूरपर्यंत वाहतात. नदीकाठावर तसेच परिसरात राहणाऱ्या लोकांना नद्यांच्या उगमाविषयी कुतूहल असणे हे पाहजिकच आहे.

2. हवामान (CLIMATE)

पर्यटन विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास जे भौगोलिक घटक आहेत त्यातील 'हवामान' हा घटक महत्त्वाचा मानला जातो. भरपूर सूर्यप्रकाश, स्वच्छ, सुरेख व आल्हाददायक हवामान असलेली पर्यटनाची ठिकाणे सदैव पर्यटकांनी गजबजलेली असतात. उदाहरणार्थ, कोडाईकॅनॉल, कुलू-मनाली, राँकी पर्वतातील लास वेगास.

पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून हवामानाचा विचार केल्यास हवामानाचे उपघटक जसे, पर्जन्य, तापमान, धुके हे तितकेच महत्त्वाचे आहेत.

I. थंड हवामान (Cold Climate):

थंड हवामानाच्या सान्निध्यामध्ये पर्यटन वाढीला लागते, युरोप खंडाला लाभलेल्या थंड हवामानामुळे त्या ठिकाणी पर्यटनाचा विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला आहे. उष्ण कटिबंधीय प्रदेशात थंड हवामानाची ठिकाणे पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण आहेत. भारतामध्ये थंड हवेच्या ठिकाणी उन्हाळ्यात पर्यटकांची गर्दी पाहावयास मिळते. महाराष्ट्रात माथेरान व महाबळेश्वर या थंड हवेच्या ठिकाणी पर्यटन हा तृतीय श्रेणीचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात विकसित झालेला आपणास दिसून येतो. आरोग्यदायी हवामानाच्या दृष्टीने महत्त्वाची असलेली ठिकाणे आजारी लोकांच्या दृष्टीनेही महत्त्वाची असतात. अशा ठिकाणी आरोग्यधाम बांधले जातात. उदा., डलहौसी, कुलू-मनाली, शिमला ही आरोग्यधामे प्रसिद्ध आहेत.

II. हिमाच्छादित प्रदेश (Snow Covered Area) :

हिमकणामध्ये हवेचे अस्तित्व असून पर्वतीय प्रदेशात अति शीत हवामानामुळे हिमकण पांढरे व हलके असतात. हिमवर्षाव होत असताना तो आविष्कार आकर्षक असतो आणि हा आविष्कार पाहण्यासाठी हिमाच्छादित प्रदेशांमध्ये पर्यटक जात असतात. हिमालय पर्वतात सरासरी पाच हजार मीटर उंचीच्या वरच्या भागांमध्ये बर्फ पडते तर आल्प्स पर्वतात सुमारे तीन हजार मीटर उंचीच्या वरच्या भागांमध्ये बर्फ असते. हिमकण यांचा आस्वाद घेण्यासाठी आणि बर्फावरील क्रीडा खेळण्यासाठी पर्यटक अशा बर्फाच्छादित प्रदेशांमध्ये गर्दी करतात. हिमकणांचा जमिनीवरती कापसासारखा मुलायम ढीग तयार होतो, त्यावर बर्फाचे थर जमून तो घट्ट होतो. अशा घट्ट बर्फाच्छादित प्रदेशात हिवाळी क्रीडा खेळण्यासाठी पर्यटक येतात. श्रीनगर, सोनमर्ग, खज्जियार व गुलमर्ग ही हिमालय पर्वतराजांमधील

आकर्षक पर्यटन केंद्रे आहेत. आल्प्स पर्वत जगप्रसिद्ध आहे. अशा पर्वताच्या सान्निध्यामध्ये जगभरातील पर्यटक बर्फावरील क्रीडाप्रकार खेळण्यासाठी पर्वतराजीमध्ये जात असतात. पर्वतराजीतून प्रवास करताना रस्तेदेखील बर्फाने आच्छादलेले असतात. रेल्वेमार्गात अडथळा निर्माण होतो. अशा वेळी पर्यटक रोप-वेचा उपयोग करून पर्यटनाचा आनंद घेत असतात.

iii) जंगले (FOREST)

पर्यावरणाच्या दृष्टीने एकूण भूभागातील 30 टक्के क्षेत्र वनाखाली असणे गरजेचे आहे. वन्य पशु-पक्षी हे नैसर्गिक पर्यावरणाचा एक अविभाज्य घटक असून पर्यटनाच्या भौगोलिक घटकातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून ओळखला जातो, पशुपक्ष्यांना त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात वावरताना पाहणे एक वेगळाच आनंद असतो, अशा जंगलाच्या सान्निध्यात पक्षी निरीक्षक पर्यटक भेटी वेत असतात, अनेक प्राणी व पक्षी मानवाला मौजून टाकतात. अनेक दृष्टीने ते मानवाला मदत करून करमणूकदेखील करत असतात. म्हणूनच पशू-पक्षी आपले सगोसोयरे मानले जातात, पशू-पक्षी मानवाचे मित्रही आहेत. अशा पशू-पक्ष्यांचे व्यापक प्रमाणावरील अस्तित्व हे त्या प्रदेशात पर्यटन व्यवसायाला चालना देणारे ठरते. पर्यटन वा मानवी मनाला विरंगुळा आहे आणि तो वन्य पशू-पक्ष्यांपासून मिळालेला आपणास दिसून येतो.

जंगलाच्या सान्निध्यात हत्ती, सांबर, हरीण, झेब्रा, जिराफ, वाघ-सिंहाच्या डरकाळ्या मानवाला देहभान विसरायला भाग पाडतात. जंगलामध्ये वास्तव्यास असणारे विविध पक्षी आपल्या गायनाने पर्यटकांचे मन आनंदित करतात, त्यांचा आकार व पिसांचा रंग हा मनमोहन करणारा असतो. नाचणारे मोर पाहून तर मनाला आनंद होतो, अशा जंगलाच्या सान्निध्यात पर्यटक जंगल भटकंती करण्यासाठी जात असतात.

‘जंगल’ या घटकाचा पर्यटनाशी असणारा संबंध हा गवताळ प्रदेश, घनदाट जंगले, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये यांचा अभ्यास सविस्तरपणे अभ्यासला जातो.

भारतातील कर्नाटक, आसाम, मेघालय, छत्तीसगड आणि पूर्व महाराष्ट्र (गडचिरोली व चंद्रपूर) येथील जंगलाचे क्षेत्र अधिक आहे. जंगले ही निसर्गाने मानवाला दिलेली एक भेट आहे. नैसर्गिक अवस्थेतील नैसर्गिक सौंदर्य पाहण्यास मिळत असल्यामुळे पर्यटक जंगलातील भ्रमंती करणे पसंत करतात त्यामुळेच दार्जिलिंग, उटी, माथेरान ही पर्यटनाची केंद्रे विकसित झालेली आहेत.

गवताळ प्रदेश (Grassland Country):

विस्तृत गवताळ प्रदेश हे पर्यटकांना आकर्षित करित असतात. आफ्रिकेतील जंगलांवर गवताळ प्रदेश पर्यटकांच्या दृष्टीने आकर्षक असतात. पूर्व आफ्रिकेतील सॅव्हाना या गवताळ प्रदेशात गवतावर जगणारे प्राणी व या प्राण्यांवर जगणारे हिंस्र प्राणी यांच्या शिकारीसाठी हौशी शिकारी या गवताळ प्रदेशात येत असतात. अलीकडेच प्राण्यांच्या शिकारीला बंदी घातली असल्यामुळे अनेक पर्यटक वन्य पशू-पक्षी व प्राणी पाहण्यासाठी हत्तीवर बसून या गवताळ प्रदेशात भ्रमंती करत असतात.

सामाजिक - सांस्कृतिक घटक

SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS

सामाजिक-सांस्कृतिक घटकात आपण धार्मिक घटक, ऐतिहासिक घटक आणि क्रीडा स्थळे यांचा अभ्यास करणार आहोत.

धार्मिक घटक (RELIGIOUS DETERMINANTS)

धार्मिक घटकांमध्ये प्रामुख्याने विविध धर्मीयांची प्रार्थनास्थळे, मंदिरे त्याचबरोबर त्या-त्या धर्माची धार्मिक ठिकाणे यांचा समावेश होत असतो. प्रत्येक धर्माच्या दृष्टीने धार्मिक पर्यटनाचे ठिकाण भिन्न-भिन्न असलेले आपणास दिसून येते. जगाच्या पाठीवर अनेक धर्माचे लोक राहतात. प्रत्येक धर्माचे प्रार्थनास्थळ किंवा धार्मिक स्थळ जगभर पसरलेले आहेत. वैश्विक धर्म असणाऱ्या धर्माची प्रार्थनास्थळे जगभर पसरलेली आहेत तर विशिष्ट देशापुरता मर्यादित असणारा धर्म की ज्याची धार्मिक स्थळे त्या देशापुरतीच मर्यादित असतात. पर्यटकांच्या दृष्टीने विचार करता आपणास असे दिसून येते की, त्या-त्या धर्माचे पर्यटक त्या-त्या धार्मिक ठिकाणांना भेटी देत असतात.

भारताचा विचार करता असे दिसून येईल की भारतात धार्मिक पर्यटन मोठ्या प्रमाणात घडून येते. भारत हा विविध धर्मांचा देश असल्यामुळे भारतात त्या-त्या धर्माची प्रार्थनास्थळे विकसित झालेली आहेत व त्या धर्माचे लोक त्या-त्या प्रार्थनास्थळांना अथवा मंदिरांना भेटी देत असतात.

धार्मिक घटकांमध्ये पुढील घटकांचा प्रामुख्याने विचार केला गेला आहे.

हिंदूंची महत्त्वाची तीर्थक्षेत्रे :

1. धार्मिक स्थळे : तीर्थक्षेत्रे ही सांस्कृतिक पर्यटनाची महत्त्वाची स्थळे आहेत. हिंदू, बौद्ध, जैन यां भिन्नधर्मी लोकांना सारखीच पूज्य असणारी अनेक तीर्थक्षेत्रे आहेत. काही स्थाने हिंदू व मुस्लीम या दोघांनाही पवित्र वाटतात. उदा., हाजीमलंग, जेरुसलेमसारखे तीर्थक्षेत्र मुस्लीम, ज्यू आणि ख्रिस्ती या सर्वांना पवित्र वाटतात. भारतात भिन्न-भिन्न धर्म आणि पंथ असतानाही भारतीय समाजात सांस्कृतिक एकात्मता टिकण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे ही संस्कृती रक्षण करणारी तीर्थक्षेत्रे आहेत. तीर्थक्षेत्रांच्या परिसरात अस्पृश्यता मानली जात नसल्यामुळे भारतीय समाजात एकात्मता निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. जगभर पसरलेल्या मुस्लीम समाजात एकात्मता निर्माण करण्याचे काम हजच्या यात्रेमुळे साधले आहे. तसेच हिंदू धर्मातील चारधाम, ज्योतिर्लिंगे, अष्टविनायक या स्थळांनाही त्याच प्रकारचे महत्त्व आहे.

2. मंदिरे : हिंदू धर्मात आणि सांस्कृतिक स्थळांना तसेच तीर्थक्षेत्रे व तीर्थयात्रा यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. तीर्थाटनाला जाणे हिंदू धर्मांमध्ये अत्यंत पवित्र मानले जाते. हिंदू धर्माची काही महत्त्वाची

तीर्थक्षेत्रे मानली जातात. जेथे यात्रा करणे हे अगत्याचे मानले जाते. त्यामध्ये चारधाम यात्रा, बारा ज्योतिर्लिंग यात्रा, शक्तिपीठांची यात्रा तसेच अष्टविनायक यात्रा यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. याशिवाय प्रत्येक हिंदू व्यक्ती आपला कुळाचार पाळण्यासाठी आपल्या कुलदैवताची यात्रा करत असतोच, त्यामुळे हिंदूंची धार्मिक स्थळे सतत गजबलेली असतात. अलीकडील काळात वाहतुकीच्या सुविधांच्या विपुलतेमुळे धार्मिक स्थळांना भेटी देण्याचे प्रमाण अधिकच वाढले आहे. हिंदू धर्मांमध्ये धर्मतीर्थ (धर्मशिक्षणाचे केंद्र), अर्थतीर्थ (पवित्र ठिकाणी असलेले व्यापारधंद्याचे केंद्र), कामतीर्थ (कलोपासनेचे केंद्र) आणि मोक्षतीर्थ (अध्यात्मविद्येचे केंद्र) असेही तीर्थक्षेत्रांचे प्रकार मानले आहेत. प्रयाग-काशी-गया या यात्रेला 'त्रिस्थळी यात्रा' असे म्हणतात, चारधाम प्रख्यात आहेत. पंचनाथ, पंचप्रयाग, पंचबद्री, पंचकेदार, पंचकाशी इत्यादी संज्ञांमध्ये पाच आकड्यांचे महत्त्व आहे. सप्तगंगा, सप्तपुण्य नद्या, सप्तपुरी या सात गोष्टींचे समूह पवित्र आहेत. अष्टविनायक प्रसिद्ध आहेत. दहा भास्कर क्षेत्रे, बारा ज्योतिर्लिंगे, चौदा प्रयाग, 51 शक्तिपीठे, 51 सिद्धक्षेत्रे, 84 गंगा, 108 शैव आणि 108 वैष्णव विव्यदेश, देवीची 108 स्थाने तीर्थाटनासाठी पवित्र मानलेली आहेत.

अशा प्रकारे हिंदू धर्माची संपूर्ण भारतात आणि भारताबाहेर मिळून हजारो तीर्थक्षेत्रे आहेत. या तीर्थस्थळांना हजारांच्या संख्येने दरवर्षी अनेक पर्यटक भेटी देत असतात. हिंदू धर्मातील धार्मिक परंपरांना असलेल्या प्रचंड महत्त्वामुळे या तीर्थक्षेत्रावरील संपूर्ण अर्थव्यवस्था प्रभावित झालेली दिसून येते.

ऐतिहासिक घटक (HISTORICAL DETERMINANTS)

1. लेणी :

पर्वतश्रेणीत खडक खोदून तयार केलेली गुहागृहे किंवा प्रस्तरालयांना 'लेणी' म्हणतात. नाशिकजवळच्या पांडव लेण्यातील लेखात वापरलेल्या 'लेण' या शब्दाव 'लेणी' हा शब्द प्रचलित झालेला आहे. 'लेण' हा शब्द संस्कृत शब्दातील 'लयन' म्हण 'गुहा' या शब्दावरून आला आहे. लेण्यांना गुहा, गुंफा, शैलगृहे, शिलामंदिरे, प्रस्तरा अशा विविध नावांनी संबोधले जाते. गुहांची ठिकाणे डोंगरकपारीत नैसर्गिकरीत्या तयार झालेली असतात किंवा मानवाने डोंगर खोवून ती तयार केलेली असतात. लेणी बऱ्याचदा मानवनिर्मितच असतात. मानवाने प्रारंभीच्या काळात खोवलेली लेणी डोंगराच्या पायथ्याशी असून ती साधी, आकाराने लहान व ओबडधोबड अशी होतं नंतरच्या काळातील लेणी पर्वतश्रेणीच्या वरच्या भागात क्रमशः आढळतात अ अखेरच्या टप्प्यातील लेणी तर माथ्यावर कोरलेली आहेत.

भारतात बाराशेहून अधिक लेणी आढळून येतात, त्यांपैकी एक हजाराहून अधिक ले ही महाराष्ट्रात कोरलेली आहेत. जगामध्येही अनेक ठिकाणी लेणी कोरलेली असून त्यामध प्रामुख्याने अल्तामिरा (स्पेन), एल कॅस्तिल्लो, ऑवुबर्त, लॅस्को, लेझेझी (फ्रान्स) निऑ (इटली), तुंगवान (Tunghwang) (चीन) तसेच इजिप्त, जॉर्डन या ठिकाणी लेणी आढळलेली आहे. तुंगवान लेणी अजिंठ्याप्रमाणेच बौद्ध

भित्तिलेप चित्रांकरित मध्य भारतातील सिंगनपूर, आदमगढ, चक्रधरपूर, मिर्झापूर, हौशंगाबाद, लिखुनिया भलवरिया, विजयगड, पंचमढी या ठिकाणी गुहांमध्ये लेणी असून गुहाच्या भितीव भित्तिचित्रे आढळतात. मध्य प्रदेशातील भीमबेटका येथे अति प्राचीन लेणी आढळून आलेलं आहेत. आंध्र प्रदेशातील कुर्नूलजवळ बिल्ल सुर्गम लेणी सापडलेली आहेत.

प्राचीन काळातील लेण्यांमध्ये रानगवे, रानबैल, हरणे, रेनडिअर, अस्वल या प्राण्यांचे आणि त्यांच्या शिकारीचे चित्रण प्रामुख्याने दिसते. मध्ययुगीन काळातील लेण्यांमध्ये स्त्रियांची रेखाटने आहेत. भारतामधील लेणी जैन, बौद्ध आणि वैदिक (हिंदू) अशा विविध धर्मपंथीयांनी कोरलेली आहेत. त्यात बौद्धधर्मीयांच्या लेण्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. बहुतेक लेणी धार्मिक प्रसार-प्रचार करण्याच्या हेतूने कोरली असल्याचे दिसून येते.

भारतातील लेण्याचा सर्वसाधारण काळ इ.स.पू. तिसरे शतक ते इ. स. नववे शतक असा मानला जातो. भारतामध्ये ओडिशात उदयगिरी आणि खंडगिरी, तमिळनाडू महाबलीपूर व गुजरात राज्यातील काठेवाडमधील जुनागढ, ढांक अजिंठा, वेरूळ, जोगेश्वरी, मंडेश्वर, पाताळेश्वर, अंबेजोगाई, धाराशिव (उस्मानाबाद जिल्हा); चांदवड अंकाई-टंकाई (नाशिक जिल्हा); घारापुरी (मुंबईजवळ), महाबलिपूर (तमिळनाडू); उदयगिरी (मध्य प्रदेश); बदामी लेणी हिंदू व जैन लेणी (बागलकोट, कर्नाटक) या ठिकाणी अनेक लेणी आढळतात.

बौद्ध, जैन आणि हिंदूधर्मीयांची लेणी महाराष्ट्राच्या सर्व भागांमध्ये आढळतात. पश्चिम भागात राजापूरीच्या खाडीजवळ कुडा व महाड, पन्हाळे-काजी (रत्नागिरी) आणि ठाण्याजवळ कान्हेरी येथे लेणी आहेत.

मध्य भागात पितळखोरे, नाशिक, जुन्नर, कौडाणे, भाजे, बेडसा, कार्ले, कराड या ठिकाणी आणि पूर्व भागात अजिंठा, वेरूळ, औरंगाबाद, खरीसे या ठिकाणी ही लेणी आढळतात.

महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वत आणि पर्वताच्या डोंगररांगांमध्ये असलेला खडक हा लेण्यांचे खोदकाम करण्यासाठी अतिशय योग्य होता. म्हणून महाराष्ट्रातील पर्वत श्रेणीत लेणी कोरून घेऊन भिक्षुसंघास अर्पण करण्याकरिता देशातून दूरवरचे लोक येत असत. लेण्यांमधील लेखावरून भारताच्या तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थितीवर प्रकाश पडतो.

महाराष्ट्रातील काही निवडक लेण्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे :

पांडव लेणी (नाशिक) इ. स. 1200 च्या दरम्यान ही कोरलेली लेणी नाशिक जिल्ह्यातील अंबड गावच्या परिसरात डोंगरावर कोरलेली आहेत. या लेण्यांचे खोदकाम सातवाहनाच्या काळात झालेले आहे. या ठिकाणी अनेक गुहा असून गुहांमध्ये चैत्यगृह असून भिंतीवर स्त्रियांचे अलंकार आणि वस्त्रे

अतिशय कलाकुसरीने कोरलेले आहेत. नाशिकमधील पांडव लेणी अतिशय सुरेख आहेत. 2. अजिंठा (औरंगाबाद) युनेस्कोने जागतिक वारसा म्हणून घोषित केलेले हे

ठिकाण असून अजिंठ्याच्या एकूण तीस लेण्यापैकी काही लेणी खूपच अप्रतिम आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा डोंगरात अजिंठा गावच्या वायव्येस एका डोंगरात अजिंठा लेणी कोरलेली आहेत. या डोंगरांगेतील बेसाल्ट जातीचा एकसंघ खडक या लेणी निर्माण करण्यासाठी खूप उपयोगी ठरला आहे. एकूण तीस गुहांचा समावेश असणाऱ्या या लेणीत हिनयान व महायान अशा दोन बौद्धधर्मीय लेण्यांचा समावेश होतो.

1. वेरूळ (औरंगाबाद): अजिंठा येथील लेणी ज्या चित्रकला व शिल्पकला यामुळे जगप्रसिद्ध आहेत त्याच कारणांमुळे वेरूळ येथील लेणीदेखील प्रसिद्ध असून त्यास मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्धी मिळाली ती येथील 'आधी कळस मग पाया ही नवीन म्हण निर्माण करणाऱ्या कैलास मंदिरामुळे, औरंगाबादपासून वायव्येस सुमारे 21 कि.मी. अंतरावर बालाघाटच्या डोंगरात वेरूळच्या लेणी वसलेल्या आहेत. अहिल्याबाई होळकर यांनी या कैलास लेण्यांचा जीर्णोद्धार केला.
2. घारापुरी (मुंबई) प्राचीन काळी 'श्रीहरी' असे नाव असलेल्या सध्याच्या घारापुरी या बेटावर शैव संप्रदायाच्या लेणी आहेत. मुंबईपासून 11 कि.मी. अंतरावर समुद्रात घारापुरी या बेटावर लेणी आहेत. इ. स. तिसऱ्या ते सातव्या शतकाच्या काळात या लेण्यांची निर्मिती झाली असे मानले जाते. या लेण्यांमधील अकरा हात उंचीची तीन मुखे

3.राजकीय घटक

POLITICAL DETERMINANTS

प्रास्ताविक

आपण पाहिलेल्या वरील सर्व घटकांबरोबरच 'राजकीय घटक' देखील पर्यटनाक परिणाम करत असतात. एखाद्या देशाला राज लाभलेले राजकीय स्थैर्य ही पर्यटनवाढीला चालना देण्याचे काम करत असते. देशांमध्ये जर कायमच राजकीय वातावरण असुरक्षित असेल तर त्या ठिकाणी पर्यटनाचा विकास होऊ शकत नाही. उदा., अफगाणिस्तानमधील वातावरण हे कधीच पर्यटनाला पोषक असू शकत नाही. कारण त्या ठिकाणी कायमच राजकीय अशांतता असते. तालिबान व राजकीय सत्तेवरील राजकारणी यांच्यामध्ये वाद निर्माण झालेला आहे आणि यातूनच त्या देशाचा विकास मर्यादित राहिला आहे.

भारतामधील उदाहरण द्यायचे असेल तर गोवा या राज्याचा विकास पर्यटनातून झाला आहे; कारण त्या ठिकाणी राजकीय स्थैर्य व शांततादेखील आहे. याउलट, जम्मू-काश्मीरमध्ये कायमच अशांतता

आहे. म्हणजेच सृष्टिसौंदर्य जरी चांगले असले तरी राजकीय घटक त्या ठिकाणावरील पर्यटनावर परिणाम करत असतो.

(i) पर्यटनविषयक धोरणे (POLICIES FOR TOURISM)

पर्यटनविषयक धोरण हे जर पर्यटनाला चालना देणारे असेल तर त्या देशांमध्ये पर्यटनाचा विकास होण्यासाठी अतिशय कमी कालावधी गरजेचा असतो. उद्यानामध्ये सिंगापूर, मलेशिया, थायलंड या देशांमधील पर्यटनपूरक धोरण असल्यामुळे पर्यटन वाढीला लागले आणि एकूण त्या देशांचा विकास झपाट्याने होत गेला. अरब अमिरातीमधील दुबई या शहरात असंख्य पर्यटकांच्या संख्येमुळे मोठ्या प्रमाणात पैसा उपलब्ध होऊ लागला आणि दुबई थोड्याच कालावधीत जगभर पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून प्रसिद्ध झाली.

पर्यटनाचे आंतरराष्ट्रीय धोरण, राष्ट्रीय धोरण, प्रादेशिक धोरण, स्थानिक धोरण हे पर्यटनाचा विकास आवर्ती परिणाम करत असते. महाराष्ट्रात 'पर्यटन' हे स्वतंत्र खाते निर्माण केले गेलेले आहे आणि त्यासाठी पर्यटनमंत्री व राज्यमंत्री अशी पदे निर्माण केली गेलेली आहेत.

